
प्रकरण चौथे

तमाशा कलावंतांची शोकांतिका

प्रकरण चौथे

‘तमाशा कलावंताची शोकांतिका’

प्रस्तावना

शाहिरी कला आणि तमाशा कला दलित समाजातच जन्मली नि जोपासली गेली. येथील लोकजीवनाचे, लोकसंस्कृतीचे प्रतिबिंब त्यामध्ये दिसून येते. ही लोककला समाजातील उपेक्षित शाहीर कलावंतांनी जोपासली, विकसित केली. तेव्हा त्या दृष्टीने पहिल्यांदा उमा बाबा मांग सावळजकर यांचे नाव घ्यावे लागते. ‘मोहना बटाव’ हा त्यांचा वग प्रसिध्द आहे. शारीरिक आसक्ती, सौंदर्याची ओढ, त्याविषयीचे काही भडक वर्णन, पौराणिक व पारंपरिक कथा व त्यानिमित्ताने होणारे शृंगारवर्णन हेच तमाशा वाङ्मयाचे पूर्वापार विषय होते.

महाराष्ट्रातील प्राकृत समाजातील परंपरागत लोककलामधून तमाशाने सरदार, सोंगाड्या, नाच्यामुली, दोन झीलकरी, असा प्रमुख कलावंतांचा समूह लोकनृत्य, लोकनाटय, लोकभाषा, लोकसंगीत हे प्रमुख घटक, गण, गवळण, लावणी, बतावणी, वग ही प्रयोजक अंगे, त्यांची सादरीकरणाची पध्दत, झांज, तुणतुणे ही वाद्येही सोबत घेतलेली दिसतात. यावरून तमाशा हा महाराष्ट्रातील परंपरागत प्रचलित, प्राकृत समाजातील सादर करणाऱ्या प्रकटीकरणाच्या लोककलामधून जन्माला आलेला दिसतो. ललित, गोंधळ, दशावतारी खेळ, इ. लोकरंजनाचे प्रकार महाराष्ट्रात प्रचलित होते. त्या सर्वांतून थोडा थोडा अंश घेऊन तमाशा जन्माला आला. तेव्हा तमाशा हा दलित कलेचा अविभाज्य भाग आहे असे म्हणता येईल. ह्या तमाशातील मूळ कलावंत दलित समाजातील असत. त्यामध्ये

गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागू बनसोडे, दगडू साळी, तात्या सावळजकर, भाऊ-बापू (मांग) नारायणगावकर, बापू कुसवाडकर, शिवा-संभा कौलापूरकर, रामा-नामा लवळेकर, दादू इंदूरीकर, भाऊ फक्कड, शाहीर अण्णा भाऊ साठे या दलित शाहिरांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

याच दलित समाजातील व तमाशा क्षेत्रातील भाऊ नारायणगावकर यांची मुलगी विठाबाई ही तमाशासम्राज्ञी होय. तिचे चरित्र योगिराज बागूलांनी लिहिले आहे. त्यामधून तिच्या संपूर्ण आयुष्याचा पट उलघडून दाखविला आहे. तिच्या तसेच एकूण तमाशा क्षेत्रातल्या कलावंत-कलावंतिणींच्या जीवनावर झगझगीत प्रकाश टाकण्याचे काम योगिराज बागूलांनी केले आहे. त्याचाच येथे थोडक्यात परामर्श घ्यावयाचा आहे.

१) विठाबाई : एक दलित स्त्री

खरे पाहिले तर या देशाच्या समाजव्यवस्थेत कोणाही स्त्रीचे स्थान दलितच राहिले आहे. राजकुलातल्या काही तेजस्विनी स्त्रियांचा अपवाद वगळला तर सर्वच स्त्रिया पुरूषी वर्चस्वाखाली आणि सामाजिक दंभाखाली दलितच होऊन जगत होत्या. त्यांच्या जीवनाविषयी भाष्य करताना प्रा.राम शेवाळकर म्हणतात, “धर्मग्रंथांनी मातृत्वाचे गोडवे गायिले असले, तरी वाणीनं देवता व करणीनं दासी हेच विचारांचे प्राक्तन होते. पुरूषांच्या सर्व जंगम मालमत्तेचे भाग म्हणवून घेण्यात समाधान मानावे असेच तिचे वळण होते. मातृसत्ताक पध्दतीचे अल्पप्रदेश सोडले तर सर्वत्र मध्यम व कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियांनी आजन्म दास्य हेच आपले कैवल्य म्हणून पत्करले होते.”^१

या भाष्यावरून स्त्री ही पुरूषाची दासी म्हणून वास्तव जीवन जगत होती असे दिसते. दलित स्त्रीला दलित म्हणून जातिव्यवस्थेचा छळ सोसावा लागला. निकृष्ट स्थानामुळे आणि सवर्णांकडून मिळणाऱ्या दुष्ट वागणुकीमुळे पुरूषाला जी दुःखे सोसावी लागली, तीच दुःखे तीही सहन करित होती. याही पलिकडे पुरूषप्रधान समाजव्यवस्थेतील दुय्यम स्थान दलित स्त्रीच्या वाट्याला आलेले होते. घरात नवऱ्याचा जाच आणि बाहेर समाजाचा काच तिला सहन करावा लागत होता.

पुरूषी कृत्यांसाठी तिच्याजवळ क्षमा होती. तिने पुरूषांचे सर्व अन्याय जन्मजात असलेल्या सहनशीलतेमुळे पोटात दवडले होते. त्यातच आर्थिक चणचण, उपासमार या सान्यांसाठी तिला अर्थार्जनासाठी करावी लागणारी धडपड आणि कधी कधी घरातला पुरूष आळशी, बेकार म्हणूनही पोरबाळांच्या पालनपोषणाची तिच्यावर येणारी जबाबदारी या सर्वांमुळे ती अगदी पिचून गेली होती. स्त्री म्हणूनच सान्या यातना तिच्या नशिबी होत्या. दारिद्र्यामुळे घराबाहेर काम करणे तिला भाग होते. तिथेही मालकाची वाईट, व्यसनी, वासनायुक्त नजर, अन्याय, अत्याचार आणि मजुरीचे पैसेही तिला तिच्या श्रमाप्रमाणे मिळत नसत. अशा दुहेरी-तिहेरी पिळवणुकीला तिला तोंड द्यावे लागे. एकूणच तिचे जीवन पिळलेले, नडलेले, दडपलेले होते.

जिथे सवर्णांच्या छळाला दलित पुरूष बळी पडत असे तिथे दलित स्त्रीची काय कथा? प्रथम ती एक स्त्री म्हणून नंतर दलित म्हणून आणि एका पुरूषाची पत्नी म्हणून तिची नडवणूक केली जात होती. दारिद्र्य, अशिक्षितपणा, धर्मभोळेपणा, अंधश्रद्धा, दैवावाद, जातीबद्दलचा न्यूनभाव आणि त्यातल्या त्यात स्त्री म्हणून होत असलेली उपेक्षा या सान्यांच्या चक्रव्यूहात तिचे जीवन गरगरत होते.

तिच्या दयनीय, आगतिक, लाचार जीवनाची परिसीमा नव्हती. 'ठेविले अनंते तैसेचि रहावे' या वचनाला पिढ्यान् पिढ्या आपल्या रक्तामांसामध्ये विषासारखे तिने भिनविले होते. अस्पृश्यता हे गतजन्माच्या पापाचे फळ आहे. स्त्रीने 'पदरी पडले पवित्र झाले' या न्यायाने जगावे. आपल्या कुळाला बट्टा लागणार नाही याची दक्षता घ्यावी . त्यासाठी तिने स्वतःच्या इच्छा-आकांक्षा मारून जगावे अशा अनेक वचनात तिला बंदिस्त केले होते.

प्रस्थापित समाजाने दलित स्त्रीचे सर्व बाजूंनी शोषण करणे हा स्वतःचा जन्मसिध्द हक्क समजला होता. दलित स्त्रीच्या नशिबी प्रतिष्ठांच्या दारातल्या कुत्र्यापेक्षाही हीन जगणे आले होते.

'तमाशा : विठाबाईंच्या आयुष्याचा' या योगिराज बागूलांनी लिहिलेल्या पुस्तकात विठाबाईंवर ती दलित स्त्री म्हणून आलेले प्रसंग फारसे नाहीत किंबहुना ते नाहीतच.

भाऊ नारायणगावात रहायला आला त्यावेळी त्या गावच्या पाटलाने त्याला गावाच्या वेशीबाहेरची जागा राहण्यास दिली. भाऊने विठाला नारायणगावच्या शाळेत घातले. ती अस्पृश्य मांग जातीतली असल्यामुळे तिची बसण्याची वेगळी व्यवस्था होती. हा अस्पृश्य, दलित असण्याचा एक प्रसंग.

विठाबाई प्रवरानगर येथे भरलेल्या 'आखिल भारतीय दलित नाटयसंमेलनांच्या अध्यक्षपदावरून अस्पृश्यांच्या प्रश्नावर बोलताना म्हणाली, 'देशाची सीमा रक्षणासाठी आमच्या म्हारा-मांगांच्या जवानांनी लढायचं पण गावाच्या येशीतून मातर आमच्या नवरदेवाला जाऊ द्यायचं नाही, अशी ही

आमच्या देशातल्या लोकांची रहारीत!’’^२ हे उद्गार म्हणजे विठाने देशातील सर्व लोकांना उद्देशून त्यांची मानसिकता दाखवून दिली आहे.’

विठाबाई दलित होती. ती मांग जातीत जन्माला आल्यामुळे आणि आपल्या गावाचा तिला अभिमान असल्यामुळे तिने आपल्या तमाशाला, ‘विठाबाई भाऊ (मांग) नारायणगावकर तमाशा मंडळ’ असेच नाव दिले. यातून तिला तिच्या जातीचा अभिमान होता हे दिसते.

२) विठाबाई : एक कलावंत स्त्री

भाऊ व शांताच्या पोटी जन्मलेलं विठा हे चौदाव्यं अपत्य होतं. लहानपणापासूनच तमाशाचं बाळकडू प्यायलेली विठा मामा वरेकरांच्या कलापथकात राहून अधिकच निपुण झाली. रामा वर्धनगडरच्या मुलीने, शालनने आपल्या वडिलांचा, भाऊचा केलेला अपमान तिला सहन झाला नाही. त्यामुळे तिने वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षी पायात चाळ बांधले. आणि आयुष्याच्या शेवटपर्यंत तिने तमाशाबोर्डावरून रसिकांची सेवा केली. ती तमाशा क्षेत्रातली अनभिषिक्त सम्राज्ञी झाली. विठाबाईला दोनवेळा राष्ट्रपती पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. राष्ट्रपती पुरस्कार मिळविणारी ती तमाशा क्षेत्रातली पहिली स्त्री कलावंत होती.

विठाबाईचे तिच्या कलेवर आणि रसिकांवर किती प्रेम होते हे एका प्रसंगावरून दिसते. शिखर शिंगणापूरच्या जत्रेत तमाशा चालू होता. त्यावेळी विठा गर्भार होती. पण तरीही ती नाचत होती. पोटात खूप कळा यायल्या लागल्यामुळे ती बोर्डाच्या पाठीमागे जाऊन बाळंत झाली. रसिक प्रेक्षकांना विठाचा नाच बघायचा होता. त्यामुळे ते ‘विठा पाहिजे’ म्हणून गोंधळ करू लागले. त्यावेळी

तिने दगडाने नाळ ठेचून बाळाला वेगळे केले व अर्ध्या तासातच पुन्हा बोर्डावर हजर झाली. विठाकडे पाहून लोकांना आश्चर्य वाटले. तिचे हे धाडस, तमाशावरील, रसिकांवरील प्रेम बघून रसिकांनीच तिला आराम करायला सांगितले.

एकदा ऐन पावसाळ्यात विठाने रसिकांसाठी कार्यक्रम केला. अंगात ताप असतानाही तिने वाडवडिलांपासून आलेली प्रथा पाळण्यासाठी मुक्ताईच्या जत्रेत पायात चाळ बांधले. देशाच्या सीमेवर जाऊन तिने जवानांचे मनोरंजन केले. विठाचा फड डबघाईला आल्यामुळे मंगला तिच्या फडातून वेगळी झाली. पण पुढेकाहीवेळा जत्रेत तिला आपल्या आईबरोबरही सामना करावा लागला पण प्रत्येकवेळी विठानेच बाजी मारली.

विठाबाईविषयी आणि या पुस्तकाविषयी आपले मत व्यक्त करताना डॉ. नीलिमा गुंडी म्हणतात, “विठाबाईच्या जीवनचरित्रात तिच्या तमाशाच्या फडातील वातावरण, तेथील सत्ताकारण, तसेच विविध फडातील चुरस, ग्रामीण समाजात या घटकांनाही महत्वाचे स्थान आहे. विठाबाईचे वैयक्तिक जीवन आणि तिचे कलाजीवन तमाशाच्या सावलीतच आकाराला आलेले आहे. विठाबाईची गवळण, तिची अदाकारी, तिचे नृत्य यांना प्रेक्षकांकडून मिळणारी प्रचंड पसंतीची दाद आणि मायबाप प्रेक्षकाला विठाबाईने तितक्याच मायेने दिलेली साद, ही या जीवनचरित्राची कळीची जागा आहे.”^३

भाऊ-बापूंच्या तालमीत घडलेली, तमाशाच्या कनातीतच वाढलेली विठाबाई जेव्हा वगनाटयातील प्रमुख भूमिकेत येत होती, तेव्हा रसिकांच्या काळजाचे ठोके चुकवीत होती. प्रेक्षकांचा स्वतःच्याच डोळ्यांवर विश्वास बसत नव्हता. अशा पध्दतीचा तिचा अभिनय वगाला वास्तवरूप देत होता. ‘चिंचोलीचा

देशमुख' या वगनाटयातील नायिकेच्या रूपातील विठाबाई जेव्हा नवविवाहितेची भूमिका. साकारायची तेव्हा ती सात मुलांची आई खरोखरच नवविवाहिता वाटायची तर 'रक्तात न्हाली कुन्हाड' या वगनाटयातील वेड्या बाईची विठाबाईनं केलेली भूमिका, प्रेक्षकांना विठाबाई खरोखरच वेडीबाई वाटायची. 'मुंबईची केळेवाली'या वगनाटयातील केळेवालीच्या भूमिकेतील विठाबाईवर तत्कालीन मुख्यमंत्री अंतुले खुश झाले होते. पुण्याच्या नेहरू स्टेडियममधला विठाचा वग आणि वगनाटयामधली तिची प्रमुख भूमिका पाहून खुद्द पु.ल.देशपांडे म्हणाले होते, "विठा तुझं काम पाहून आज धन्य झालो." 'मोहना-बटाव', 'राजा हरिश्चंद्र' यासारख्या वगनाटयातील विठाबाई अध्यात्मिक संतच वाटत होती.

विठाबाईचे आपल्या तमाशा कलेवर किती प्रेम होते, या कलेविषयी तिला किती आदर होता याचे प्रत्यंतर पुढील एका प्रसंगावरून येते.

'राम तेरी गंगा मैली' या चित्रपटाच्या शूटींगच्यावेळी राजकपूर हा हिंदी चित्रपटाला आघाडीचा कलावंत विठाबाईला स्वतःच्या हिंदी चित्रपटात काम करण्यासाठी विनवणी करत होता. परंतु विठाबाईने राजकपूरला सांगितले की, "मैं जहाँ भी हूँ, जिस दुनिया मे हूँ खुश हूँ । आपकी दुनिया कभी मुझे रास नही आ सकती ।"^४ याचा अर्थ विठाबाईने राजकपूरला नकार दिला. परंतु मराठी चित्रपटांमध्ये मात्र तिने मन लावून काम केले.

चीनने भारतावर आक्रमण केले. बेसावध भारतीय सैन्य पराभूत होऊ लागले. अशावेळी भारतीय जवानांमध्ये उत्साह, जोश आणि शौर्य येण्यासाठी विठाबाईच्या तमाशाचा कार्यक्रम 'नेफा' सीमेवर ठेवण्यात आला. आणि महार बटालियन, मराठा बटालियन, गुरखा, शीख, रजपूत बटालियन यांच्या सेवेसाठी

सीमेवर विठाबाई आपल्या तीन महिन्यांच्या पित्या मुलीला, मालतीला नारायणगावात ठेवून ही ओली बाळंतीण देशसेवेसाठी भारताच्या सीमेवर हजर झाली. विठाबाईच्या तमाशातील हलगी नेफा सीमेवरच्या रणमैदानात वाजली, नुसती वाजली नाही तर गाजलीसुध्दा !

तमाशा सुरू करण्यापूर्वी उपस्थित भारतीय सैन्यांना, उद्देशून विठाबाई म्हणाली, “हिंदमातेच्या शूर शिपायांनो, मराठी मातीतल्या या कलावंतिणीचा प्रणाम स्वीकार करावा. बंधूनो, आपल्या रक्ताला हार मानणं माहितच नाही आणि हार आपल्या रक्तात पण नाही, इसलिए दुश्मन लाख कोशिश करे, फिर भी जीत हमारीच है ।”^५ महाराष्ट्रातील मांग समाजाची विठा जिने शाळेच्या व्हरांड्यात बसून अवघ्या सहा महिन्यांचे शिक्षण घेतले होते त्या अल्पशा शिक्षणाच्या भांडवलावर विठा आयुष्यभर लाखो लोकांची हृदये आपल्या वाणीने जिंकत राहिली. विठा खरंच हाडाची कलावंत होती.

तमाशा, गोंधळ, भारूड, जागरण, दशावतार, दंडार या लोककलाच दलित नाटकाची, रंगभूमीची जननी होत असे म्हटले जाते. दलितांचे दुःख हे एक सांस्कृतिकदृष्ट्या नाकारलेल्या माणसांचे दुःख आहे. सांस्कृतिक वंचनेचे हे दुःख दलित समाजासमोर आहे.

आजच्या दलित रंगभूमीची पाळंमुळं आपल्या फार वर्षापूर्वीच्या काळात रूतलेली दिसतात हा मुद्दा स्पष्ट करताना, “महाराष्ट्रात अनेक प्रकारच्या लोककला आजही अस्तित्वात आहेत. त्यापैकी ‘तमाशा’ हा लोक कलाप्रकार अद्यापही सामान्य माणसाला भुरळ पाडणारा आहे. लोकभाषा, सहज अभिनय, प्रासंगिक नोंदी, काळाचे संदर्भ स्पष्ट करणारी ही लोककला काळजाचा ठाव घेणारी आहे.

अशा या लोकरंगभूमीवरील संवाद, अभिनय, शाहिरी थाटाचा नजराणा, शृंगार, वीररस आणि मानवी सुलभ भावनाना स्पर्श करणारी कलावंताची संवाद शैली यांचा प्रत्यय केवळ तमाशातूनच येऊ शकतो तमाशा रंगभूमीवरील अनेक हरहुन्नरी कलावंतांची दलित रंगभूमीने नोंद घेऊन आपला इतिहास आपण निर्माण करू”^६ असे आवाहन श्री. गवई यांनी केले आहे.

दलित रंगभूमीविषयी ते आणखी पुढे म्हणतात, “.... उपेक्षित, दलित शोषित, पीडीतांना व्यक्त होण्याची संधी आणि योग्य सोय उपलब्ध करून देणारी ही दलित रंगभूमी चळवळ आहे. जातीने जे उपेक्षित असतील सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक पिळवणुकीचे बळी ठरले असतील अशांना स्वाभिमानाने जगा असा संदेश देणारी समर्थ शक्ती म्हणजे दलित रंगभूमी !”^७

श्री. रामनाथ चव्हाण नाशिक येथे भरलेल्या ‘सहाव्या अखिल भारतीय दलित नाट्य संमेलना’च्या अध्यक्षपदावरून दलित रंगभूमीविषयी बोलताना म्हणतात, “.. हिंदू धर्म, जाती आणि वर्णव्यवस्थेने ज्यांना पिढ्यान्पिढ्या सामाजिक, आर्थिक, आणि शैक्षणिक लाभापासून दूर ठेवले, त्यांचं माणूसपण नाकारलं अशा उपेक्षितांच्या व्यथा वेदनेची ही दलित रंगभूमी आहे.”^८

“... ही दलित रंगभूमी आणि चळवळ मूकनायकांच्या व्यथा वेदना यांना बोलक करते. “दलितांनी, दलितांसाठी, दलितांचे दलितत्व दूर व्हावे म्हणून केलेला नाट्यधर्मी अविष्कार म्हणजे दलित रंगभूमी !”^९ अशी व्याख्या दलित रंगभूमीसाठी प्रा. भगवान ठाकूर यांनी केलेली आहे.

याच दलित रंगभूमीवरून दलितांना जागृत करण्याचे कार्य, शाहीर अमरशेख, शाहीर अण्णाभाऊ साठे, शाहीर गव्हाणकर, विश्वास पाटील, शंकर

पाटील इ. नी केले आहे. तसेच तमाशा कलावंतांमध्ये शिवा-संभा कौलापूरकर अर्जुना वाघोलीकर, नामा धुलवडकर, हरिभाऊ वडगावकर, दत्तोबा तांबे शिरोलीकर, भाऊ-बापू(मांग) नारायणगावकर व त्यांची कन्या विठा भाऊ (मांग) नारायणगावकर इ. नी दलित लोकांना, बहुजनांना आपल्या वगातून जागृत करण्याचे कार्य केले.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत विठाबाई शाहीर अमरशेखांच्या खांद्याला खांदा लावून उतरली. आपल्या वगातून तिने परिवर्तनवादी अनेक प्रसंग सादर केले.

प्रवरानगर येथील 'नवव्या अखिल भारतीय दलित नाटयसंमेलनां'च्या अध्यक्षपदावरून बोलताना दलित नाटकाविषयी विठाबाई म्हणाल्या.. "गोच्या लोकांच्या राज्यात त्यांची नाटकं पाहून पाहून आमीबी नाटकं करायला सुरुवात केली. पण आमचं नाटक म्हणजी हया मराठमोळया मातीतलं नाटक ! गरीबांचं नाटक अन् कष्टकऱ्यांचं नाटक !! आमी गरीब कलावंत तमाशात, जलशात नाचायचो. त्यात 'वग' असतो वग म्हणजी तरी काय वो ? नाटकच ना ! आणि हा तमाशातला वग म्हणजीच हया मराठमोळया मातीतलं, गरीब दुबळ्यांचं नाटक. तेच तर दलित नाटक !"१०

विठाबाई खरोखरच हाडाची कलावंत होती. वयाच्या १३ व्या वर्षी पायात चाळ बांधलेल्या विठाबाईने तमाशा बोर्डावर पहिले पाऊल टाकले ते परत तिने मागे वळून पाहिले नाही. विठाबाईच्या रूपावर अनेकजण फिदा होते. त्यामुळेच तरूणवयात आणि तमाशातील उघडया, भडक वातावरणामुळे, परपुरूषांशी आलेल्या संबंधामुळे तिचा अनेकवेळा पाय घसरला गेला. पण मारूती सावंतच्या रूपाने आपल्या अनौरस मुलांना बापाचे नाव मिळते म्हणून त्याच्याशी तिने संसार

थाटला. तिने आपल्या पदन्यासाने भल्याभल्यांना वेड लावले. याच तिच्या कलेमुळे ती तमाशा क्षेत्रातली अनभिषिक्त सम्राज्ञी झाली. खूप पैसा, नावलौकिक मिळवला. रसिकांच्या अमाप गर्दीमुळे विठावर पैशांचा नुसता पाऊस पडत होता. गोण्यांमध्ये नोटा पायाने कोंबून कोंबून भरल्या जात होत्या मात्र व्यवहारशून्यता असल्यामुळे किंवा समोरच्यावर दृढ विश्वास असल्यामुळे विठाने कधीच त्यात लक्ष घातले नाही. याचा फटका तिला उतरत्या काळात बसला. दोन वेळा राष्ट्रपती पदकाने सन्मानित करण्यात आलेल्या विठाबाईच्या पदरी शेवटी कफल्लकताच आली.

प्रा. मिलिंद कसबे या पुस्तकाविषयी आपले मत व्यक्त करताना म्हणतात, “तमाशा क्षेत्रात राष्ट्रपती पुरस्कार मिळालेली ही पहिली स्त्री कलावंत, तमाशा कलेत अफाट लोकप्रियता मिळालेली ही एकमेव फडमालकीण होती. पण प्रचंड प्रसिध्दी, मानसन्मान आणि पैसा मिळूनही विठाबाईचे अखेरचे आयुष्य दारिद्र्यात आणि लाचारीत गेले. पती मारूती सावंतने केलेले शोषण, तमाशा व्यवसायाला ग्रासणारी सावकारशाही, त्यामुळे विठाबाईच्या जीवनात झालेला आर्थिक संघर्ष आणि शेवटी नैतिक आणि आर्थिक शिस्तीच्या अभावी या तमाशासम्राज्ञीचा अतिशय करून अंत यासारख्या महत्वाच्या प्रसंगांच्या आधारे विठाबाईच्या रंगलेल्या चेहऱ्यामागची वेदना योगिराज बागूल यांनी अतिशय समर्पक शब्दांत मांडली आहे.”^{११}

कवयित्री प्रा. प्रज्ञा लोखंडे यांनी विठाबाईवर तसेच एकूण तमाशा क्षेत्रातील स्त्री कलावंतांवर एक कविता केली आहे ती पुढीलप्रमाणे -

“इथं कुणीच नाही विमुक्त....

नि तुझं तर घुंगराच्या
वेदनेशीच सख्खं नातं !
नऊ महिने नऊ दिवस

थेट चामडीच्या पिशवीतूनच
आणलीस...

कातीव सुरांची आग काळजात
नि थिरकणारो बेदरकार
वीज पावलांत !

छबीदार सुरत गुलपरि,
गेंद दोन उरी

नयनाचि खोचली सुरी,
जखम केली पुरी

विठाबाई

ही शोकांतिका नाही

तुझी.....!”^{१२}

विठाबाईला उत्तरोत्तर अनेक मानसन्मान मिळाले. प्रवरानगर येथे झालेल्या नवव्या आखिल भारतीय दलित नाट्य संमेलनांचे अध्यक्षपदही तिने भूषविले. तिच्या मृत्यूनंतर तिला श्रद्धांजली वाहण्यासाठी शासनाने विठाबाईच्या नावाने जीवनगौरव पुरस्कार सुरू केला. विठाबाईच्याच समवयस्क कांताबाई सातारकर यांना मुख्यमंत्र्यांच्या हस्ते नारायणगावात फेब्रुवारी २००६ मध्ये जीवनगौरव पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. विठाबाईच्या नावाने नारायणगावात ‘विठाबाई स्मारक समिती’ स्थापन झाली असून विठाबाईच्या नावाने स्मारकाच्या जागेवर

तमाशा प्रशिक्षण केंद्र सुरू करण्याचा या समितीचा प्रयत्न आहे. तमाशासम्राज्ञी विठाबाईंच्या नावाने तमाशा कलावंतांना पुरस्कार देऊन शासनाने चांगले पाऊल उचलले आहे असे वाटते.

३) तमाशा क्षेत्रातील कलावंत-कलावंतिणीचे प्रश्न

‘तमाशा’ हा महाराष्ट्रातील बहुजनांचा लोकप्रिय असा कलाप्रकार आहे. हा कलाप्रकार अस्तित्वात येण्याअगोदर महाराष्ट्रात विविध लोककलाप्रकार, विधिनाट्ये प्रचलित होती. या प्रत्येकातून तमाशाने थोडा थोडा अंश घेऊन आपले रूप विकसित केले आहे. या तमाशा कलेतून एकाचवेळी लोकांचे मनोरंजनही केले जाते व त्याचवेळी प्रबोधनही केले जाते. असा दुहेरी उद्देश समोर ठेवून तमाशा उदयास आला.

बहुजन समाजातील लोकांनीच हा कलाप्रकार विकसित केला, फुलवला, बहरास आणला. या तमाशातील कलावंतिणी प्रामुख्याने मांग, महार, भिल्ल, कोल्लाटी, देवदासी, भातू कोल्हाटी, डोंबारी या समाजातल्याच असतात. तर कलावंत क्वचित एखाद-दुसरा मराठा, न्हावी, कुणबी किंवा तांबोळी सोडला तर बाकी सारा वेशीबाहेरचाच असतो. साधारणपणे ही सारी मंडळी अशिक्षित, अव्यवहारी, व्यसनी असतात.

या तमाशा फडात असणाऱ्या कलावंतांमध्ये पुरुष कलावंतांपेक्षा स्त्री कलावंतिणींची स्थिती खूपच वाईट असते.

तमाशातील भडक वातावरणामुळे आणि बिनधास्त स्वैर वागण्यामुळे तमाशातील स्त्रिया, त्यातल्या त्यात तरूण, वयात आलेल्या कलावंतिणी स्त्रिया या

पुरूषांकडे जास्त आकर्षिल्या जातात. हे सर्व अकस्मित घडते याचे कारण त्यांचे उमलते वय. या वयात तिलाही एखाद्या पुरूषाने आपल्यावर प्रेम करावे असे वाटते. या वयात तिच्या उमलत्या मनावर हळूवार फुंकर घालून काही नाजूक गोष्टी समजून उमजून सांगवयास हव्या असतात. त्या सांगण्यासाठी तिच्या आईजवळ तेवढा निवांतपणाच नसतो. त्यामुळे तमाशा फडातल्या खुल्या, स्वैर वातावरणामुळे आपल्याही तारूण्याला प्रेमाने जवळ करणारा, प्रेमाने कुरवाळणारा कुणीतरी असावा असेच तिला वाटते. आणि तसा तो तिला मिळाला की तिचं त्याच्याबरोबर जीवन चालू होतं. लग्न ही गोष्टच मुळी या कलावंतांच्या आयुष्यात नसते. त्यामुळे अशा पुरूषाबरोबर राहिल्याने तिला पुरूषी सहवासाची सवयच लागते. बहुतेकदा अशा पुरूषांची अगोदरची लग्नाची बायको असते तिची मुलंबाळं असतात. हे पुरूष या कलावंतिणींना आपली शारीरिक भूक भागविण्यासाठीच जवळ करतात. तिला पाहिजे ती वस्तू आणून देतात. तिचे पाहिजे ते लाड पुरवतात व त्याबदल्यात तिचे शरीर मनमुराद लुटतात. या कलावंतिणी धनिष्ठांच्या, सावकारांच्या अमिषाला भाळून त्यांच्या वासनेला बळी पडतात. त्यातुन जन्माला येणाऱ्या अंकुराची आयुष्यात हेटाळणी आणि हेळसांड होते. या संदर्भात योगिराज बागूल म्हणतात, “...निसर्गनियमाप्रमाणे कलावंतिणीला दिवस जातात तो पुरूष एक-दोन अपत्य होईपर्यंत तिला उपभोगतो. मग त्याच्या मनातून ती उतरते. काहीतरी क्षुल्लक कारणांवरून मतभेद होतात. दोघांचं बिनसतं. परिणामी दोघांही विभक्त होतात. तो एखाद्या दुसऱ्या कलावंतिणीशी संधान जुळवतो आणि विभक्त झालेली कलावंतीणही दुसऱ्या एखाद्या पुरूषाचा आधार घेते. अगोदरच्या पुरूषांपासून झालेल्या लेकरांच्या नावापुढं आपल्या हिंदू संस्कृतीनुसार बाप म्हणून तिनं कुणाचं

नाव लावावं? परिस्थितीवश कारणांनी तिच्या आयुष्यातील पुरुष बदलतो, पण समाजाच्या दृष्टीनं मात्र ती पुरुष बदलत असते. तमाशा क्षेत्रात अशा फार थोड्या कलावंतिणी आहेत की, ज्यांनी आपली पहिली रात्र ज्या पुरुषाबरोबर घालविली, त्याच पुरुषांबरोबर अगदी आयुष्यभर त्यांना जीवन जगता आलं.”^{१३} योगिराज बागूलांनी केलेला हा प्रश्न एकूण तमाशातील स्वैर वातारवर्णाची ओळख करून देतो तसेच तमाशातील खुल्या स्वैर वातारणावरही प्रकाश टाकतो.

या तमाशा क्षेत्रात काम करणाऱ्या सर्वच स्त्रिया उपेक्षित समाजातल्या असतात. त्या स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन नेहमीच क्लुषित असतो. विश्वास पाटील यांनी लिहिलेल्या “चंद्रमुखी” या कादंबरीत तमाशा क्षेत्रातील कलावंत-कलावंतिणीचे जीवन, त्यांचे प्रश्न त्यांच्या समस्या मांडल्या आहेत. त्यामध्ये तमाशातील स्त्री ही कलावंत असण्यापेक्षा ती ऐक भोगवस्तू आहे असाच या समाजाचा समज आहे. नाचणाऱ्या स्त्रीच्या कलेचा व रूपाचा चोरपावलाने आस्वाद घ्यावयाचा आणि तिच्यामुळे बदनामीचा सूर उठला की सोईस्करपणे तोंड फिरवायचे, याचे चित्रण विश्वास पाटील यांनी या कादंबरीत केले आहे. सारंगफाटयावरील तमाशा लावण्या सादर करणाऱ्या नृत्यांगणांच्या कलावंतिणीच्या जीवनाचा वर्तमान व भविष्य यादृष्टीने सांगोपांग विचार, उमाजी -हिरकणीसारख्या तमासगीर दांपत्याच्या धडाडीची कथा ऐकतानाच त्यांच्या जीवनाची कशी होरपळ झाली. याचा साद्यंत वृत्तांत, यशाच्या, मस्तीच्या पैशाच्या शिखरावर असणाऱ्या लालनला रेल्वेस्टेशनवर भीक मागण्याची पाळी येते. हेही कलावंतिणींच्या, लावण्यवर्तींच्या जीवनातलं विदारक सत्य विश्वास पाटील यांनी कादंबरीत चित्रित केले आहे.

भारताला १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळालं पण ते तळागाळातील लोकांपर्यंत आलंच नाही, असं म्हणताना विठाबाई प्रवरा नगरच्या 'आखिल भारतीय दलित नाट्य संमेलनांच्या अध्यक्षपदावरून म्हणाल्या, "आता देश सोतंत्र व्हवून इतकी वर्स झाली, अजून आमच्या चिल्ल्या-पिल्यांची खळगी भरण्याकर्ता आमा कलावंतिणीला पायात चाळच बांधावे लागतात, म्हणून, 'सोतंत्र्याचं काय झालं? आमच्यापर्यंत आलंच न्हाय,' असं जे येशीबाहेरचे लोक म्हणत्यात, त्यात काहीच वावगं नाही. सोतंत्र्याच्या आगुदर बी आमच्या कलावंतांच्या गळ्यात ढोलकी व्हती, हातात हलगी तुणतुण अन् झांज व्हती. आमच्या कलावंत बांधवाची हात-पाय थकली, गुडघे टेकले; पण त्यांच्या गळ्यातली ढोलकी अन् हातातली हलगी काही सुटली नाही. सोतंत्र्य मिळण्याच्या वेळी जे श्रीमंत व्हते, ते आणखी गबर झाले. देश सोतंत्र झाल्यावर खऱ्या अर्थानं ज्या येशीबाहेरच्या अठरापगड जातीचं कल्याण व्हायला पाहयजी व्हतं. ते मातर झालंच नाही."'^{१४} अशी खंतही त्यांनी व्यक्त केली.

विष्णुदास भाव्यांच्या नाटकापासून तमाशाला उतरती कळा लागली. या नाटकयुगात तमाशाचा सर्व प्रेक्षक वर्ग नाटकाकडे आकर्षित झाल्यामुळे तमाशा कलावंत अक्षरशः रस्त्यावर आले, तरीहं काही तमाशा कलावंतांनी ही कला जोपासण्याचा, आटोकाट प्रयत्न केला. पण तरीही तमाशा कलावंतांची ही खंत व्यक्त करताना विठाबाई म्हणाल्या, "जुन्या काळी तमाशा म्हार, मांग, भिल्ल, कोल्हाटी, भातू कोल्हाटी, डोंबारी या जातीतील बाया अन् माणसं काम करायची पुढं मराठी शेनिमाचा जमाना आला...आमा तमाशा कलावंतिणीला वेगळ्याच नजरेनं पाहयलं जातं. मातर ह्याच मराठी मातीतील दीक्षितांची माधुरी, बेंद्रयांची

सोनाली, कुलकर्ण्यांची ममता अन् मातोंडकरांची उर्मिला हया शेनिमातल्या मराठी नटया पैशासाठी कमी कपडयात पडद्यावर नाचतात. त्यांच्या गाण्याला-नाचाला ना सूर असतो ना ताल, ना चाल असती ना अर्थ. पण त्यांच्याकडं मातर साराच समाज प्रतिष्ठेच्या भावनेनं पाहतो. कलेच्या उपासिका म्हणून पाहतो. त्यांना मानसन्मानानं वागविल्या जातं. मिरवल्या जातं. तमाशात काम करणाऱ्या आमा कलावंतिणींच्या छातीवरचा पदर कधी ढळत नाही आमच्या पायातल्या चाळाच्या जादूनं रसिक आमी जागीवरच खिळवतो, अशी आमची कला अन् कलावरची भक्ती. तरीसुध्दा सारा समाज आमा तमाशा कलावंतिणीकडं कलुषित नजरेनं पाहतो पण खऱ्या अर्थानं कलुषित 'त्या' की 'आम्ही'? अन् खऱ्या अर्थानं मानाच्या सन्मानाच्या मानकरी 'त्या'असायला पाहयजी, का आम्ही ?”^{१५}

अशा प्रकारे तमाशा क्षेत्रातील कलावंत-कलावंतिणींच्या आयुष्यातले सर्व प्रश्न विठाबाईने लोकांसमोर मांडले.

याच तमाशाला सिनेमा, नाटकांमुळे जी उतरती कळा लागली त्याबद्दल रू.रं. मानेगावकर म्हणतात, “हल्ली तमाशाचे स्वरूप पार बदलून गेलेले आहे. पंचवीस वर्षापूर्वी जो अस्सल मराठमोळा तमाशा पहावयास मिळत होता तो आता पहावयास मिळत नाही नेमक्या रंगीबेरंगी प्रकाशयोजना या अवांतर गोष्टींचा तर एवढा प्रभाव आहे की गण झाला रे झाला की लगेच गवळणीपासून ते थेट वग संपेपर्यंत सर्रास सिनेमांचीच गाणी गायिली जातात. सिनेमांच्या गाण्यांनी तमाशाचे स्वरूप पार भ्रष्ट करून टाकले आहे.”^{१६}

विठाबाईने तमाशासाठी आपले आयुष्य वेचले. अविरत रसिकांची सेवा केली. वयाच्या तेराव्या वर्षापासून ते वयाच्या सत्तरीपर्यंत तिने तमाशा क्षेत्रात

आपले नाव कमविले तिला चित्रपटात काम करण्यासाठी बोलावणं आलं होतं. तरी तिने त्याला नकार दिला. म्हणून त्याविषयी त्या म्हणतात, “...पण माझा जीव नेहमी तमाशाच्या बोर्डावर रमला. अगदी गाय कूस्तर बोर्डावर नाचून मी तमाशा रसिकांची सेवा केली. ..तमाशा ही कला आमच्या आजोबापासून आमच्या रक्तात हाय. तमाशाच्या कलेमधून आम्ही पब्लिकची सेवा केली. ती कधी डोळ्यापुढं पैसा ठिवून नाही. आमच्या परीनं तमाशांच्या वगनाट्यातून जेवढं जनजागरण करता येईल, तेवढं केलं... खरं तर काय बोलावं तेच कळत नाही. पण जे बोलते ते कलाकारांच्या येदनांचं, त्यांच्या दुःखाचंच बोलतेय, कारण मी ते जगल्येय, भोगलंय अन् सोसलंय. म्हणून माझे बोल हे अनुभवाचे बोल हायत मी जे बोलतोय, ते बेंबीच्या देठापासून बोलतीय. कारण त्या साऱ्या दुःखामधून मी गेलेय. ते मी भोगलंय.”^{१७}

हरीभाऊ अन्वीकर यांच्याच तमाशात काम करणाऱ्या स्त्रियांविषयी बोलताना हरीभाऊंचा मुलगा उत्तमराव म्हणतो, “समाजाने ज्या स्त्रियांना जवळ केले नाही, अशा स्त्रियांना जगण्यासाठी तमाशा फडात येऊन पायात घुंगरू बांधल्याशिवाय गत्यंतर नसते. परंतु ज्या स्त्रियांकडे पाहून समाज थुंकतो, त्याच स्त्रिया आम्हांला पतिव्रतासमान देवतासमान वाटतात. कारण त्यांच्या पायातील घुंगराच्या बोलावरच आमच्या पोटगीचं मोल असतं तसं पाहिलं तर त्याही स्त्रिया आहेत. त्यांनाही स्त्रीमन आहे. पण त्याचा विचार कोणीच करित नाही. आम्ही देखील त्याचा विचार केला नाही. तमाशाला आम्ही आमचं कुटूंब मानतो . पण या कुटूंबातील व्यक्ती फक्त चारा मिळविण्यासाठी एकत्र येतात. आणि मौसम संपला

की आपापल्या घरट्यात विसाव्यासाठी जातात. परंतु त्या कलावंताना स्वतःचं असं घरटं नसतं. उघडयावरील जीवन त्याचं अखेर उघडयावरच संपतं.”^{१८}

तमाशातील कलावंत माणसांची वृत्ती, बोलण्यातील स्वैरपणा, त्यांचे राहणीमान याविषयी ‘घराणं तमासगिराचं’ या कादंबरीत शशिकांत तासगावकर म्हणतात, “तमासगीर म्हणजे समाजाच्या दृष्टीनं लाज वाऱ्यावर सोडलेला माणूस. तो कुठही आणि काहीही बोलायला कचरत नसे. त्यामुळे त्याच्या बोलण्यावरून तो चारचौघात ओळखून निघे. त्यांचं राहणंही ओंगळवाणं असे. या गावातून त्या गावात फिरावं लागत असल्याने त्यांच्या धडूत-कपड्यांना वेळेवर पाणी मिळत नसे. ते अतिशय मळून जात. तमाशात तोंडाला रंग फासून, झगमगीत झगा घालणारा राजा एरवी काळंमिडू धोतर, नेहरु सदरा घालून भिकाऱ्यागत मिरवत असे. त्यांना आंघोळ वेळेवर मिळत नसे. त्यामुळे त्यांची शरीरं वास मारत ! केसांच्या झिपऱ्या होऊन जात ! त्यांना तेल तर मिळतच नसे. एकानं तेल आणलं की, बाकीचं सगळं ते लावून खलास करत त्यामुळे सहसा कुणी तेल घेत नसत.”^{१९}

अशाप्रकारे तमाशा कलावंतांची स्थिती, त्यांची राहण्याची पद्धती, गरीबी, त्यामुळे आलेला लाचारपणा, ओंगळवाणं जगणं शशिकांत तासगावकर यांनी या कादंबरीत चित्रित करून एकूणच तमाशा व तमाशा कलावंतांच्या एकूण स्थितीवर प्रकाश टाकण्याचे काम केले आहे.

तमाशाचा ज्यावेळी उदय झाला त्यावेळी तमाशात स्त्रीची भूमिका एका नाच्या पोऱ्याकडे असे. पण पुढे तमाशात अनेक बदल झाले व नाच्या पोऱ्याऐवजी स्त्रियाच तमाशात नाचू लागल्या. आपल्या लावण्याने, रुपाने, शृंगाराने, हावभावाने रसिक प्रेक्षकांना गुंगवू लागल्या. बहुतेक या सर्वच स्त्रिया दलित किंवा उपेक्षित

समाजातीलच होत्या व आहेत. ज्या शाहिरांनी तमाशाला लोकप्रियता मिळवून दिली त्यामध्ये शाहीर अमरशेख, शाहीर अण्णाभाऊ साठे, पठ्ठे बापूराव, राम जोशी, परशराम, सगनभाऊ, होनाजी बाळा, अनंत फंदी इ. शाहिरांनी आपले तन-मन-धन तमाशा कलेसाठी वाहून घेतले. त्यांनी या कलेतून या क्षेत्रात खूप नाव कमविले. हे शाहीर किंवा तमासगीर उच्चवर्णीय सवर्ण समाजातील व मुस्लिम, दलित कुटुंबातील होते. परंतु त्यांच्या जीवनात आलेल्या सर्वच स्त्रिया उपेक्षित समाजातल्या होत्या. अपवाद फक्त शाहीर अमरशेख यांचा. त्यांच्या जीवनात कुसुम जयकर नावाची उच्चवर्णीय स्त्री आली होती. पण अण्णाभाऊ साठेंच्या जीवनात जयवंताबाई, पठ्ठे बाबुरावांच्या जीवनात पवळाबाई हिवरगावकर, ताई परिंचेकर, शाहीर राम जोशींच्या जीवनात चिमा नायकीण, बयाबाई इ. या स्त्रिया दलित व उपेक्षित समाजातीलच होत्या.

या उपेक्षित, दलित स्त्रियांच्या बरोबरच अलीकडच्या काळातील विठाबाई हीसुद्धा आपल्या वडिलांसाठी, भाऊसाठी वयाच्या तेराव्या वर्षी पायात चाळ बांधून नाचली. ते वयाच्या सत्तरीपर्यंत तिने लीलया पेलले आणि तमाशा कलेला वैभवाच्या शिखरावर नेऊन ठेवले. पण तिने ज्या मारुती सावंत या व्यक्तीबरोबर संसार मांडला त्यानेच तिला या वैभवाच्या शिखरावरून पुन्हा खाली आणले. तिची आर्थिकदृष्ट्या पिळवणूक केली. आयुष्याच्या उत्तरार्धात तिला दोन वेळचे जेवणही मिळाले नाही. अशी या तमाशासम्राज्ञीची शोकांतिका आहे. तिच्याप्रमाणेच तमाशा फडात काम करणाऱ्या इतर स्त्रियांचीही हीच शोकांतिका आहे. या संदर्भात योगिराज बागूल म्हणतात, “विठाबाई ही अतिशय गाजलेली कलावंतीण असल्यामुळे तिला अनेक पुरस्कारांच्या माध्यमातून, देणग्यांतून आर्थिक मदत मिळत

गेली. तीन मुलं आणि पाच मुलींचा आधार असल्यामुळे त्यांच्या सहाय्यानं विठाबाई वार्धक्यात तरली. परंतु फडमालकाकडून उचल घेऊन बोर्डावर काम करणाऱ्या सामान्य कलाकारांची वृद्धावस्थेत काय अवस्था होत असेल, याची कल्पनाच केलेली बरी. तारुण्याच्या बहाराच्या दिवसात शालू, पैठणी किंवा तसल्या किंमती पातळाशिवाय बोर्डावर पायही न ठेवणाऱ्या काही तमाशा कलावंतिणी म्हातारपणात एखाद्या फडात फाटकं-विटकं जुनेर नेसून उसवलेल्या चोळीत डाल्यासारखं डोकं खाजवीत कलाकारांच्या भाकरी भाजताना जेव्हा दिसतात, तेव्हा डोकच बधीर होतं !”^{२०} योगिराज बागूलांनी मांडलेले हे मत सत्य आहे. त्यांनी तमाशा कलावंतांची होणारी वाताहात, शोकांतिका यातून मांडली आहे. तारुण्यात तमाशात काम करणाऱ्या स्त्रिया त्यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात कुठेतरी भीक मागताना दिसतात का ? तर खरोखरचे नटसम्राट असूनही केवळ महार, मांग तमासगीर म्हणून उपेक्षिले गेले. आज खानदेशात जे ढोलकीचे तमाशे आहेत ते केवळ या दलित शाहिरांचा वारसा आहे. हे निर्विवाद सत्य आहे.

आयुष्याच्या उत्तरार्धात विठाबाईला अनेक पुरस्कार, मानसन्मान मिळाले. पण तरीही तिच्या जीवनाची शेवटी शोकांतिकाच झाली. तसेच शाहीर व लोककलावंत तमासगीर यांच्या अडाणीपणामुळे अशिक्षितपणामुळे त्यांच्याही वाट्याला शेवटी हीच वेळ येते. या संदर्भात शाहीर विठ्ठल उबाळे म्हणतात, “अभिजात कलावंतांना मानसन्मान, प्रतिष्ठा देण्यात आली हे कौतुकास्पद वाटते. परंतु लोककलावंतांची उपेक्षा हजारो वर्षांनंतरही संपली नाही, याचे दुःख वाटते. या उपेक्षेला भारताची समाजरचनाच कारणीभूत आहे. लोककलावंतांनी हजारो वर्षात लोककलांची जपणूक, जोपासना केली. मात्र त्यांना उपेक्षित ठेविले. ज्या

लोककलांपासून काही घेऊन कृत्रिम कला निर्माण करता आल्या त्या लोककलांचे ऋण अमान्य करून उपेक्षा केली. हे स्वतःच्या लायकीमुळे नव्हे तर तथाकथित श्रेष्ठत्वाच्या नावावर हे केले आहे. भारतात जोपर्यंत ही विषमतेची समाजरचना शिल्लक असेल तोपर्यंत अशी अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे.”^{२१}

अशी लोककलावंतांची शासनाळडून होणारी उपेक्षा व भारतीय समाजरचनेची स्थिती आजही तशीच आहे हे सांगताना शाहीर विठ्ठल उबाळे यांनी वरील उद्गार काढले.

समारोप :

‘तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा’ या पुस्तकात योगिराज बागूलांनी ‘तमाशासम्राज्ञी’ विठाबाईचे जीवन चित्रित केले आहे. वयाच्या तेराव्या वर्षी बोर्डावर पाय ठेवलेल्या विठाला तिच्या मृत्यूपर्यंत तिने जगलेले जीवन, तिला आलेले चांगलेवाईट अनुभव, नवऱ्याने केलेला छळ, मारहाण, सततची बाळंतपणे, आयुष्याच्या उत्तरार्धात तिला मिळालेले अनेक पुरस्कार व शेवटी तिचा झालेला करुण अंत या सर्वांची एकत्रित गोळाबेरीज म्हणजे योगिराज बागूलांनी लिहिलेले, ‘तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा’ हे पुस्तक होय.

या चरित्रात्मक पुस्तकातून लेखकाने तमाशा कलावंतांची स्थिती व एकूण तमाशा व्यवस्थेच्या अनास्थेवर झगझगीत प्रकाश टाकला आहे. एकीकडे कलावंत, कलावंतिणीच्या अडचणी, दुःख-वेदना, पेळवणूक आणि छळणूक याविषयी मांडतानाच दुसरीकडे फडमालकांचेही प्रश्न आणि तमाशा कलाकारांच्या मुलाबाळांचा भोगवटाही पुढे आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) राम शेवाळकर : 'उद्याचे सक्रिय नेतृत्व दलित स्त्रीचेच',
'अस्मितादर्श', पृष्ठ क्र. १२.
- २) योगिराज बागूल : 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा',
राजहंस प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, पृ. क्र. १६६
- ३) डॉ. नीलिमा गुंडी : 'तमाशासम्राज्ञीचे जीवनचरित्र',
नवी पुस्तके, साप्ताहिक सकाळ,
दि. ७ मे, २००५.
- ४) योगिराज बागूल : 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा',
उनि. पृष्ठ क्र. १११.
- ५) तत्रैव : उनि., पृष्ठ क्र. ५५.
- ६) मोकाशी, मधुकर : 'दलित रंगभूमी आणि नाट्य चळवळ',
स्नेहवर्धन प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे,
प्र.आ. २६ जानेवारी, २०००, ७वी अखिल
भारतीय दलित नाट्य संमेलन, धुळे, १९९३,
अध्यक्षीय भाषण श्री. विजयकुमार के. गवई,
पृष्ठ क्र. ६४.
- ७) तत्रैव : उनि., पृष्ठ क्र. ६४.
- ८) तत्रैव : उनि., पृष्ठ क्र. ६४.
- ९) तत्रैव : उनि., 'साप्ताहिक आमचे मत', धुळे, भगवान
ठाकूर- लेख - 'दलित रंगभूमी : अपेक्षा आणि
मूल्यांकन' दि. १७ ते २२ मे, १९९३, संपा.
मिलिंद पवार, पृष्ठ क्र. ७८.
- १०) योगिराज बागूल : 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा',
उनि., पृष्ठ क्र. १६४.

- ११) प्रा. मिलिंद कसबे : 'विठाबाईचे कलामय जीवन', सप्तरंग,
पुस्तक परीक्षण, रविवार, दि. १९ मार्च, २००६.
- १२) प्रशांत पवार : 'त्रिवार मुजरा तमाशासम्राज्ञीला', लोकसत्ता -
नाट्यरंग-पुणे वृत्तांत, सदर - लोककलेच्या
तिठ्यावर गुरुवार दि. १६ फेब्रु., २००६.
- १३) योगिराज बागूल : उनि., 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा',
प्रस्तावना.
- १४) तत्रैव : उनि., पृष्ठ क्र. १७० व १७१.
- १५) तत्रैव : उनि., पृष्ठ क्र. १७० व ७१.
- १६) रु.रं. मानेगावकर : 'अस्मितादर्श, दलित शाहीर व दलित शाहिरी
विशेषांक', संपा. गंगाधर पाणतावणे, दिवाळी
अंक १९८२, वर्ष १५, अंक ३, लेख - काळू-
बाळू, पृष्ठ क्र. १६५.
- १७) योगिराज बागूल : पृष्ठ क्र. १७० व ७१.
- १८) कृष्णा रा. किरवले : 'अस्मितादर्श', दलित शाहीर व दलित शाहिरी
विशेषांक, उनि. लेख - हरीभाऊ अन्वीकर,
पृष्ठ क्र. १६८.
- १९) शशिकांत
तासगांवकर : 'घराणं तमासगिरांचं', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई,
१९८९, पृष्ठ क्र. ४५.
- २०) योगिराज बागूल : उनि., 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा',
प्रस्तावना.
- २१) शाहीर विठ्ठल उबाळे : 'अस्मितादर्श', दलित शाहीर व दलित शाहिरी
विशेषांक, उनि., लेख - लोककलावंत :
जीवन आणि परंपरा, पृष्ठ क्र. ११.